

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ELMAN İSMAYIL OĞLU QULİYEV

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN
FARS DİVANINDA TÜRK SÖZLƏRİ

5710.01 – Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri və Azərbaycan dili tarixi şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi

Rəsmi opponentlər:

Roza Hüseyn qızı Eyvazova

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Mənzərə Həsən qızı Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, İran filologiyası və Türk filologiyası şöbələri.

Müdafiə “ 27 ___ ” _04 _____ 2017-ci il tarixdə saat _____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,**

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra onun tərkibinə qatılan xalqların, o cümlədən türk xalqlarının milli oyanışı, özünüdərkini, soy-kökünə qayıdışı vüsət aldı. Bu xalqların hər biri ədəbiyyatını, mədəniyyətini, incəsənətini dünyaya tanımaq üçün milli dəyərlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət və əhəmiyyət verməyə başladılar. Milli dəyərlər arasında xalqın qan yaddaşı olan dilçilik elmi önəmli yer tutur. Türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dili dünyanın qədim və zəngin dillərindən biridir. Bu dilin çoxyönlü tədqiqinə istər Sovet dönməsində, istərsə də müstəqillik illərində alimlərimiz çoxsaylı, sanballı əsərlər töhfə etmişlər. Bu müqəddəs iş xidmət edən elmi əsərlərin, dissertasiyaların sayı durmadan artır. Bunların hər biri qloballaşma dövründə Azərbaycan dilinin qədimliyini, zənginliyini, saflığını, gözəlliyini qoruyub saxlayan məxəzlərdir.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın üç cilddən ibarət fars divanı Azərbaycan dilçiliyində divan səviyyəsində ilk dəfə tədqiqata cəlb olunur. Bu, dissertasiyanın aktuallığını gündəmə çıxaran ilkin şərtidir. Ulu öndər H.Əliyev şairin ədəbi irsinin tədqiqinə böyük önəm verərək qeyd edirdi: *“Bugünkü və gələcək nəsillərin yüksək mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirilməsində böyük rolə malik olan dahi sənətkar Şəhriyar yaradıcılığının dərinədən öyrənilməsi, tədqiqi və tədris edilməsi sənət və elm xadimlərimizin müqəddəs borcudur”*.

Tədqiqat işi metafora, təşbeh, epitet, mübaliğə, sinekdoxa, inversiya kimi bədii təsvir və bədii ifadə vasitələrinə, bir dildən digərinə kalka yolu ilə tərcümə üsuluna, leksik vahidlər arasında yaranmış sinonimlik münasibəti arenasında şairin türk sözlərinə üstünlük verdiyinin motivlərinə açıqlıq gətirilməsinə dair geniş diskussiya aparır. Sadalanan linqvistik faktorlar dissertasiya mövzusunun istər Azərbaycan, istərsə də fars dilçiliyi nöqtəyi-nəzərdən aktual edir.

Məlumdur ki, Şəhriyarın fars irsinin çox hissəsini əruz vəzninin müxtəlif bəhrlərində yazılan şeirlər təşkil edir. Uzun və qısa hecaların növbə ilə gəlməsi, proporsional sıralanması əruz vəzninin başlıca tələbidir. Bu vəzndə misraların hecaları sayca fərqli ola bilər. Bu fərq imalə (uzanma) və zihaf (qısaltma) hesabına aradan götürülür. Şəhriyarın harmonik səslənən, ecazkar bir aləmdən gələn səsləri xatırladan, ruhda və qəlbə xoş təskinedici izlər buraxan əruz bəhrindəki şeir parçalarını Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən bəhrləri saxlaya bilmədik. Bu, qüdrətli şairlik istedadı tələb edir. Dissertasiyada türkizmlərin əruz vəzninin diktəsi

ilə fonetik dəyişikliyə və səs uzanmasına uğramasının səbəbləri açıqlanır. “A, i, u” kimi uzanan səsləri olan bütün türkizlərin şərhində əruz məsələsinə toxunulur. Qeyd olunanları, klassik anadilli Azərbaycan poeziyasında daşdığı önəmi və rolu nəzərə alsaq, dissertasiyada əruz vəzninə geniş yer ayırmaq Azərbaycan dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığı baxımından aktual səciyyə daşıyır.

Qonşu xalqların tarixində elə zaman kəsiyi olur ki, bir xalqın dilindən digərinə sözlər keçir, zaman keçdikcə sözləri ötürən xalqın yazı mədəniyyətində, ədəbi dilində həmin sözlər unudulur, sözləri alan xalq isə ədəbi dilində onları qoruyub saxlayır. Mövzunun digər aktuallığı budur ki, dissertasiya Azərbaycan ədəbi dilində yer almayan buncaq “mülkün alqı-satqısını təsdiqləyən sənəd”, *co:ğ*a “dəstə”, *çaxan* “hoqqabaz”, *çatdaquş* “yabanı püstə”, *çavuş* “ziyarətə gedən karvanın başında dini mövzuda avaz oxuyan”, *quş* “şahin”, *satkin* “şərab qədəhi”, *tağar* “saxsı qab”, *tuğ* “bayraq” kimi türkizləri, habelə anadilli klassik ədəbiyyatımızda rast gəlinən, amma izahlı lüğətlərimizdə adları keçməyən çabuk “çevik”, *kirişmə* “qaş, gözlə naz etmə”, *kürnuş* “təzim”, tutuq “örtük, çadır” *sağər* “içki qədəhi”, *şəhnə* “darğa”, *tövsən* “dikbaş”, *yarğu* “hökm, qərar” kimi türkizləri araşdırır.

Fars dilində bir qrup sözlər var ki, Azərbaycan-türk sözlərinə qoşularaq yeni leksik vahidlər yaradırlar. Mövzunun daha bir aktuallığı odur ki, faktlara və materiallara söykənib Azərbaycan ədəbi dilində işlək olmayan belə hibrid sözləri tədqiq edir. Birinci tərəfi Azərbaycan-türk sözü və ikinci tərəfi fars sözü olanlar: çabuk-süvar “çevik at minən”, çadır-nişin “köçəri yaşayan”, dağ-didə “dağ görmüş”, qoruq-gah “qoruq yeri”, sürməsa “sürmə çəkmiş”, türk-taz “türk sayağı basqın”, yaylaq-nişin “yaylaqda yaşayan”. Hər iki tərəfi Azərbaycan-türk sözü olanlar: el-xan “köçəri maldar tayfa başçısı”, xan-bacı “yaşlı qadınlara müraciət”, yardan-qulu “kimliyi bilinməyən”. Birinci tərəfi fars sözü və ikinci tərəfi Azərbaycan-türk sözü olan: pa-tuğ “görüş yeri”. Birinci tərəfi Azərbaycan-türk sözü, ikinci tərəfi fars suffiksi olanlar: bağ-ban “bağçı”, çəmən-zar “çəmənlik”, sürmə-dan “sürmə qabı”, türk-anə “türk sayağı”. Birinci tərəfi fars-ərəb sözü və ikinci tərəfi Azərbaycan-türk suffiksi olanlar: hou-çi “məsxərəçi”, qəhvə-çi “qəhvəçi”. Birinci tərəfi Azərbaycan-türk sözü və ikinci tərəfi Azərbaycan-türk suffiksi olan: çap-ov “talan”.

Onomastik vahidlər arasında toponimlər qədər önəmlisi yoxdur. Onlar xalqın tarixi keçmişinin iz, ləpirlərini hiyf edən linqvistik-tarixi qaynaqlardır. Dissertasiya işini aktual edib gündəmə çıxaran faktlar

arasında birisi də odur ki, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında adları çəkilməyən, müstəqil Azərbaycanın elm ictimaiyyətinin əksəriyyətinə tanış olmayan toponimləri müzakirəyə çıxarır, Güney Azərbaycanda onların hansı coğrafi ərazidə yerləşməsinə, təqdim olunan sitatlarda qrammatik mövqelərini işıqlandırır. Bu yer adları olan oronimlərin, hidronimlərin, oykonimlərin çap olunmaqda olan Azərbaycan Milli Ensiklopediyasına düşməsinə arzu edirik: Acı “Təbriz şəhərindən axıb keçən çay”, Xətə “Çin Türküstanında yaşayış yeri”, Xütən “Çin Türküstanında yaşayış yeri”, Kəşmir “Çin Türküstanında şəhər”, Qaraçəmən “Şəhriyarın anadan olduğu, Təbriz şəhərinin tabeçiliyində rayon”, Qarakol “Təbrizə yaxın yerdə dərə”, Qarasu “Təbrizə yaxın yerdə kənd”, Qıpçaq “Təbrizə yaxın Şəbüstər şəhərinin kəndi”, Qışqurşaq “Təbrizə yaxın yerdə dərə”, Şibli “Təbrizə yaxın yerdə dağ aşırımı”, Şişkalan “Təbrizə yaxın yerdə kənd”, Turan “türklərin yaşadığı məkan”.

Etimologiya tarixi dilçilik sahəsi olub sözlərin mənşəyini, hansı dildən keçməsinə, hansı səhifələrinə tərkib hissələrindən ibarət olmasını öyrənir. Dissertasiya işi 100 türkiyənin etimologiyasını Azərbaycan dilçiliyi qanunları əsasında tədqiq etmişdir. Etimologiya tarixi dilçilik sahəsi olub sözlərin mənşəyini, hansı dildən keçməsinə, hansı tərkib hissələrindən ibarət olmasını öyrənir. Dissertasiya işi yüz türk köklü və hibrid sözlərin etimologiyasını Azərbaycan dilçiliyi qanunları əsasında tədqiq edir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra sözlərin etimologiyasının araşdırılmasına maraq və diqqət durmadan artır. Bu baxımdan da dissertasiyanın bu işi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Mövzunun tədqiqində əsas məqsəd Şəhriyarın fars divanında Azərbaycan-türk sözlərini təyin etmək, onların semantik parametrlərini və linqvistik elementlərini üzə çıxarmaq, fars dilində səslənmə göstəricilərini qabartmaq, həcm və sərhədlərini ölçüyə almaqdır. Bu məqsədə çatmaqdan ötrü bu vəzifələr icra olunmuşdur:

– Sözlərin Azərbaycan-türk mənşəli olmalarını təsdiq etmək üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsinə, M.Kaşğarının “Divanü-luğət-it-türk” əsərinə, Azərbaycan, İran, Rusiya, Türkiyə, Almaniya dilçi alimlərinin tərtib etdikləri aparıcı izahlı luğətlərə, internet saytlarına istinad etmək;

– Alınmaların yaratdığı semantik münasibətləri (sinonimliyi, antonimliyi, omonimliyi, söz yaradıcılığını) faktlara uyğun təsbit etmək;

– Alınmaların Azərbaycan, fars və türk dillərində oxunuşlarını Azərbaycan əlifbası ilə, rus dilində oxunuşlarını rus əlifbası ilə qeydə almaq;

– Firdovsi, Xaqani, Nizami, Sədi, Hafız kimi dahi klassik şairlərin farsca əsərlərindən sitatlar təqdim etmək, filoloji və bədii tərcümələrini vermək;

– Nəsimi, Füzuli və digər şair və yazıçılarımızın Azərbaycan dilində yazdıqları əsərlərindən nümunələr təqdim etmək;

– Şəhriyarın fars şeirlərindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrin bədiilik baxımından orijinaldan aşağı səviyyədə olmasını, hətta orijinalın tələblərini pozmasını ictimaiyyətə çatdırmaq;

– Şəhriyarın fars külliyyatının Azərbaycan dilinə yüksək bədii tərcüməsini təşkil etmək üçün dövlət səviyyəsində müvafiq komissiya yaradılmasının vaxtı çatdığını önə çəkmək;

– Azərbaycan Respublikasının orta və ali təhsil ocaqlarında Şəhriyarın fars irsinin tərcümə variantını tədris etməyin vacibliyini alimlərin, tədqiqatçıların və mütəxəssislərin nəzər-diqqətinə çatdırmaq;

– Şəhriyarın fars yaradıcılığını Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və dilçiliyi baxımından tədqiq etmək üçün fars poeziya dilini dərinləndirən bilən alim və tədqiqatçılarımızı bu nəcib missiyaya dəvət etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan, fars, rus, türk dillərində dərc olunan izahlı lüğətlərə, habelə həmin dillərdə digər dilçilik qaynaqlarına əsaslanaraq, Şəhriyarın fars divanında türk alınmaları Azərbaycan dilçilik elmində ilk dəfə olaraq leksik-semantik, struktur və funksional-semantik baxımından tədqiq olunur. Belə ki, farsca təqdim olunan poetik sitatların və Azərbaycan dilinə etdiyimiz tərcümənin təqdim olunması, sitatlarda alınmaların təklidə və söz birləşməsi tərkibində daşdığı qrammatik funksiyaların təhlil edilməsi, alınmaların fars ədəbi dilinin söz yaradıcılığında geniş müstəvidə iştirak etməsi, dissertasiyanın elmi potensialını artırmaq üçün Azərbaycan şair və yazıçılarının Azərbaycan dilində nümunələrinin yerləşdirilməsi, anadilli klassik və müasir ədəbiyyatımızda təsadüf olunmayan bir sıra türkizmlərin aşkar edilib tədqiq olunması, irfani terminlərə, Azərbaycanla bağlılığı olmayan yer və tarixi şəxs adlarına aydınlıq gətirilməsi – bunların hər biri faktlara söykənərək, mövzunun elmi yeniliyini şərtləndirir bilər.

Tədqiqatın üzə çıxardığı elmi yeniliyin ardı olaraq qeyd edirik ki, divanda «Şəhriyar məktəbi» anlamında «Məktəb» başlıqlı beş şeirdən sitatlar yer almışdır: Yeddi misralı, hər bəndin 2-ci, 4-cü, 6-cı misraları həmqafiyə olan 76 bəndli “Do morğ-e beheşti – İki cənnət quşu” və 75 bəndli “Həzran-e del – Ürəyin sayıqlanması”; dörd misralı, hər bəndin 2-ci, 4-cü misraları həmqafiyə olan 26 bəndli “Dağ-e Omid – Ümid dağı”; altı misralı, hər bəndin 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü misraları həmqafiyə olan, 5-ci

misrası o biri 5-ci misraları ilə həmqafiyə olan, 6-cı misraları təkrarlanan 14 bəndli “Tehran və tehrani – Tehran və tehranlı”; yeddi misralı hər bəndin 2-ci, 4-cü, 6-cı misraları həmqafiyə olan, 41 bəndli “Ğəhrəmanan-e Estalinqrad – Stalinqrاد qəhrəmanları”. Ədəbiyyatımızda bu cür şeir formasının mövcud olmasını nə təsdiq, nə də inkar edə bilərik. Bu da ayrı tədqiqat mövzudur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı M.Şəhriyarın fars dilində divan yaradıcılığının dilidir. Predmeti isə fars divanında yazıya alınan türk sözləridir. Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaqdan ötrü beş dildə – Azərbaycan, fars, rus, türk, alman dillərində – elmi qaynaqlara, qənaətlərə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Bu araşdırma işi semantik nəzəriyyəyə yeni nəzəri və praktik çalarlar gətirilməsi, türk alınmalarının fars ədəbi və poeziya dilinin inkişafındakı rolunu ümumdilçilik problemləri zəminində öyrənilməsi və alınmaların qrammatik çəkisinə, statusuna aydınlıq gətirilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Dədə Qorqud dastanını, M.Kaşğarının «Divanü-luğat-it-türk» əsərini, Firdovsi, Xaqani, Nizami və digər söz korifeylərinin fars dilindəki əsərlərini, Nəsiminin ana dilindəki divanını, Füzulinin Azərbaycan və fars dillərində olan divanlarını, İran dilçi alimləri Ə. Dehxoda tərəfindən tərtib olunmuş çoxcildli «Loğətnəme-ye Dehxoda – Dehxoda izahlı lüğəti»ni və M.Moin tərəfindən yazılmış altı cildli «Fərhəng-e farsı – Fars izahlı lüğəti»ni, «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin daha geniş formatını hazırlamaq işlərində də bu dissertasiyadan istifadə etmək olar.

Tədqiqatın mənbələri. Bu tədqiqatın nəzəri və praktik əsasını ümümtürk dilçiliyinin etimoloji problemlərini araşdırmış Azərbaycan və dünya alimlərinin əsərləri, Azərbaycan, fars, rus və türk dillərinin izahlı lüğətləri, habelə Azərbaycan və İran yazıçı və şairlərinin yaratdığı əsərlərindən nümunələr təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində təsviri-müqayisəli, müqayisəli-tutuşdurma, tarixi-müqayisəli olmaqla geniş təhlil metoduna istinad edilmişdir.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun «Türk dilləri» və “Dil tarixi” şöbələrində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatata alınmış dövlət universitetlərində və elmi-tədqiqat institutlarında çıxan elmi toplularda dərc olunmuş məqalələrində, Rusiya Federasiyası Ali Attestasiya Komissiyasının rəsmi qeydiyyatata aldığı elmi jurnalda nəşr

olunmuş iki məqaləsində, habelə iki beynəlxalq və bir ölkədaxili elmi konfranslardakı üç məqaləsində ifadəsini tapmış, dissertasiya işi institutun elmi seminarında müzakirə edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və Azərbaycan-türk sözlərinin əlavə sözlüyündən ibarətdir.

DİSSERTASİYANIN ƏSAS MƏZMUNU

İşin ümumi səciyyəsinə əks etdirən “Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, elmi yeniliyi şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, tədqiqat zamanı istifadə olunmuş metod və mənbələrdən bəhs olunmuş, işin aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslə **“M.Şəhriyarın fars divanında ümumişlək xalis Azərbaycan sözləri”** adlanır. M.Şəhriyarın fars divanında işlənmiş xalis Azərbaycan sözləri ümumtürk mənşəlidir, onların yaranmasında və formalaşmasında qeyri-türk dillərinin komponentləri iştirak etmir. Bu Azərbaycan sözlərinin əksəriyyəti digər türk dillərində fərqli fonetik variantlarda mövcuddur. B.Xəlilov xalis Azərbaycan sözlərini dörd yerə ayırır – türk dilləri ilə ortaqlığı olan sözlər, həm türk, həm də monqol dilləri ilə ortaqlığı olan sözlər, şumer dili ilə ortaqlığı olan sözlər, xüsusi Azərbaycan sözləri¹.

Qeyd edək ki, türk dilləri ilə ortaqlığı olan sözlər qədim dövrlərdən başlayaraq həm Azərbaycan, həm də digər türk dillərində azacıq tələffüz fərqi ilə işlənmiş və indi də işlənəkdədir. Qohumluq bildirən sözlər, keyfiyyət bildirən sözlər, ev və çöl heyvanlarının adları, saylar, əvəzlilər, feillər bu cür sözlərdəndir.

Həm türk, həm də monqol dilləri ilə ortaqlığı olan sözlər dedikdə elə sözlər başa düşülür ki, istər türk dillərində, istərsə də monqol dilində yaxın tələffüz variantlarında, uyğun mənələrdə işlənəkdədirlər. Burada qohumluq bildirən sözlər, insanın bədən üzvlərinin adları, bitki və ağac adları, zaman bildirən sözlər ön sırada yer tutur. *Xaqan, nökar, yarğu, yasa* belə sözlərdəndir.

Xüsusi Azərbaycan sözləri elə sözlərdir ki, onlar ancaq Azərbaycan dilində işləkdir, ayrı türk dillərində yoxdur. Şəhriyarın fars divanında farsca “kulak” oxunuşunda “külək” ismi belə sözlərdəndir. Dilimizdəki “boranı”, “vəzəri”, “yelpənək” kimi sözlərə digər türk dillərində təsadüf edilmir.

¹ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, “Nurlan”, 2008, s.27

“**İnsan məişəti və davranışı**” adlı I yarımfəsildə Azərbaycan və fars dillərinin lüğət tərkibinin ən vacib hissəsini ümumxalq leksikasının təşkil etməsi, bu sözlərin hamının başa düşdüyü, onların lüğət tərkibinin özülü olması, bunlarsız dilin təsəvvür edilməməsi, onlardan geniş surətdə bədi əsərlərdə işlənməsi barədə qeydlər təqdim olunmuşdur. Bu yarımfəsil dörd başlığa ayrılır.

“**Geyim, bəzək, məişət əşyalarının adları**” adlı başlıqda bildirilir ki, məişət ictimai həyatda adamların maddi və mənəvi rifahının təmin edilməsi ilə bağlı qeyri-istehsal sahəsi, geniş mənada gündəlik həyat tərzidir. Məişət əşyalarının ictimai, şəhər, kənd, ailə və fərdi növləri var. Dissertasiya *çadır, kötək, qaş, qayıq, ocaq, toxmaq, top, tor* kimi məişət əşyalarını müzakirəyə çıxarır.

Məişət əşyası “qayıq” isminə dair Şəhriyardan sitat ¹

خدای را که به صد فایق نجات هنوز
بسا کسا که چو من غرق لجه گنهند

Vallah, yüz qurtuluş **qayığ**ında hələ də

Mən tək bir çoxları günah içindədir.

“Geyim əşyalarının adları” yarımbaşlığında Azərbaycan xalqının geyim mədəniyyətinin olduqca zəngin olması xəbər verilir. Tədqiq etdiyimiz *arxalıq, kürk* kimi geyim növləri kişi kompleksinə aiddir. *Çadra, çalma, kəlağayı, tirmə* isə qadın geyimləridir. *Çəkmə* həm kişilərin, həm də qadınların geydiyi əşyadır. Azərbaycan geyim mədəniyyəti hər əsrdə özünəməxsus xüsusiyyətlərə, xarakterlərə malik olmuşdur, geyim ustalarımız paltarların rahatlığı və səmərəliliyi ilə yanaşı, gözəlliyinə və zərifliyinə xüsusi diqqət yetirərdilər. Şəhriyar “kəlağayı” geyim əşyasını bu beytdə nəzmə çəkir²:

بانوی خانه بچشمان سر مه
زر کلاغه و کلیجه ترمه

Bu ev xanımının gözündə sürmə,

Kəlağayı – zərli, gödəkçə – tirmə.

“Bəzək əşyalarının adları” yarımbaşlığında Azərbaycanda bəzək əşyalarının hazırlanması və istifadə edilməsinin eramızdan çox-çox əvvəl başladığı qeyd olunur. Qadın bəzəklərinin əksəriyyətini boyun və sinə bəzəkləri təşkil edir. Bunlar həm bahalı daşlardan düzəlmiş muncuqlardan, həm qiymətli metallardan (qızıl, gümüş), həm də cəvahiratla əlvan metalların kombinəsindən xüsusi incəliklə hazırlanırdı. Maddi cəhətdən

¹ Şəhriyar M. Divan. Tehran, “Zərrin”, I c., 1374, s. 601

² Şəhriyar M. Divan. Tehran, “Zərrin”, III c., 1374, s. 137

imkansız qadınlar bəzənmək xatirinə hətta adi muncuqdan, tuncdan, misdən, iydə və xurma çəyirdiklərindən boyunbağı taxardılar.

Tədqiqat işi *muncuq*, *sürmə* olmaqla iki bəzək türkiizmini araşdırmaya cəlb edir. Şəhriyarın “muncuq” bəzək ismini işlətməsinə dair nümunə¹.

دکمه، زنجیره، عرقچین، قیطان
شوه، منجوق، النگو، مرجان

Düymə, zəncirə, araqçın, qaytan,
Şəvə, **muncuq**, bilərzik, mərcan.

“**Kulinariya, hədiyyə, qohumluq bildirən sözlər**” adlı başlıqda *baba*, *bibi*, *xanbacı*, *nənə* kimi qohumluq bildirən, *ərməğan*, *muştuluq*, *sovqat* kimi hədiyyə bildirən və *ağuz*, *aş*, *azuqə*, *qağa* kimi kulinariya bildirən Azərbaycan-türk sözləri araşdırılır.

Azərbaycan xalqı qohumluq əlaqələrini saxlayan, ona hörmət və izzət bəsləyən xalq kimi tanınır. Bunun bariz nümunəsini Şəhriyarın fars yaradıcılığında müşahidə edirik.

Xalqımız hədiyyə vermək ənənəsi ilə başqa xalqlardan fərqlənir. Qədim zamanlarda babalarımız, atalarımız səfərdən qayıdanda hörmət bəslədikləri insanlara hədiyyə gətirirdilər. Bu ənənə indi də davam edir.

Azərbaycan mətbəxi dünyanın ən zəngin mətbəxlərindən biridir. Mətbəximiz rəngarəngliyi, faydalı elementləri ilə seçilir. Qonşu xalqların heç birinin mətbəx mədəniyyəti Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti qədər çoxşaxəli deyil.

Kulinariya bildirən “ağuz” türkiizmini Şəhriyar o yerdə qələmə alır ki, Azərbaycan tərəkəmə həyatını, qida olan ərzaq adlarını təsvir edir²:

Qavha zayədo bər xizəd il
Ağazo xamevo sərşire səbil.

İnəklər doğar, el alar yola
Ağuz, qaymaq, süd üzünü.

“**Silah, döyüş ləvazimatı bildirən sözlər**” başlığında *barıt*, *top*, *tüfəng* kimi odlu silah bildirən və *qəmə*, *yaraq* kimi soyuq silah bildirən türkiizmlər müzakirə olunur. İran dilçiləri bu sözlər arasında “qəmə” və “tüfəng” isimlərini fars mənşəli qeyd etsələr də, dissertasiya işi onların

¹ Şəhriyar M.. Divan. Tehran, “Zərrin”, I c., s. 601

² Şəhriyar M. Divan. Tehran, “Zərrin”, I c., s. 602

Azərbaycan-türk mənşəli olmasını, faktlara və mənbələrə söykənərək, isbat edir. Azərbaycan xalqının məişətində silah məfumu önəm daşıyan faktordur. Binai-qədimdən xalq silaha sarılaraq, yağı düşmənləri vətən torpaqlarından silahlar hesabına qovmuşdur.

Odlu silah olan “top” türkizmi Şəhriyarın “Arezuhaye şaerane – Şairanə arzular” qəsidəsində¹:

نه توپ و تانک و نه جنگ نژاد و نه تبعيض
جهان به صلح و صفا غيرت جنان بودی

Nə **top**, nə tank, nə irqi savaşı, nə irqçilik,
Dünya sülh və səfa içrə cənnət olaydı.

Ağır odlu silah mənasında *top* türkizmi farsca *tup* imlasında oxunur. “Divan”da iki dəfə rast gəlinən “tup” isminin təkhecalı olması və “u” səsinin uzanması əruzda ona üstünlük verən cəhətdir. Sinonimi olmayan “tup” leksik vahidi fars dilində bir çox mürəkkəb sözlərin aparıcı tərəfidir. Sülh tərəfdarı kimi çıxış edən Şəhriyar, görüldüyü kimi, “irqi savaşı” və “irqçilik” sözlərini, habelə “sulh” və “səfa” sözlərini sinomlər kimi təqdim edir.

“**Hərəkət, keyfiyyət, kəmiyyət, məkan bildirən sözlər**” başlığında *dağ, qılıq, qıyğac, quldur* kimi keyfiyyət bildirən, *bağ, cərgə, dərə, gədik, təpə* kimi məkan bildirən, *tünük, yavaş, yargu* kimi kəmiyyət bildirən, *köç, ümid* kimi hərəkət bildirən türkizimlər müzakirəyə çıxarılır. Sadalanan 14 leksik vahiddən fars linqvistləri “qılıq, qıyğac, quldur, yavaş, yorğa, köç” sözlərini türk mənşəli qəbul edirlər, qalanlarını fars mənşəli hesab edirlər. Tədqiqat işi belə münasibətə qarşı çıxır, hamısının türk sözləri olmasını həm lüğətçilik, həm də qrammatik qaydalar baxımından sübut edir. Bu işdə müvafiq dilçi alimlərin fikirlərinə istinadlar olunur. Keyfiyyət bildirən “dağ” türkizmi Şəhriyar qəzəlində²:

هر عاشقی شکيب ندارد به داغ عشق
این غم به شهریار شکيبا گذاشتند

Hər aşiqin eşq **dağ**ına səbri yoxdur,
Bu qəmi səbrli Şəhriyara veriblər.

Şəhriyar şeirlərində “dağ” sözü “yaxın bir insanın ölümündən sonra dərin ürək yangısı” və “ilahi eşqdən doğan ürək yangısı” anlamına gəlir. Fars dilində sinonimi yoxdur, amma “ğəm, ənduh, gosse” adlı təqribi ifadə vasitələri var. “Divan”da 148 dəfə işləkdir. Təkhecalı olması və “a” səsinin uzanması əruzda “dağ”ın manevr imkanlarını artıran amillərdir. Birinci

¹ Şəhriyar M.Divan. Tehran, “Zərrin”, III c., 1374, s. 235

² Şəhriyar M. Divan. Tehran, “Zərrin”, I c., 1374, s. 918

misrada şəkil nədərdə “səbri yoxdur” inversiya olmuşdur. Beytdə “dözüm” anlamında “şəkib” və “dözümlü” mənasında “şəkiba” fars isimləri arasında fars alimlərinin “cənase məzid”, Azərbaycan dilçilərinin “sözün sonunda fonetik fərqli paronim” ad verdikləri qrammatik kombinasiya mövcuddur.

Məkan bildirən “cərgə” isminə Şəhriyar belə müraciət edir¹:

غم خود از خلفای خدا قیاس بگیر
غمین مباش که رفتی به جگرگه خلفا

Öz qəmini Allah xəlifələri ilə tutuşdur,
Qəmli olma, getdin xəlifələr cərgəsinə.
Kəmiyyət bildirən “tünük” sifəti Şəhriyar şeirində²:

آن ابر تنک بیاد دریا
بر دامن سبزه اشک می ریخت

O **tünük** bulud dəniz yeli ilə
Yaşıl yamaca göz yaşı axıdırdı.
Hərəkət bildirən “ümid” ismi Şəhriyar qəsidəsində³:

رفت دیروز و نمانده است امید فردا
فرستی دان و دراین فاصله دریاب امروز

Getdi dünən, qalmayıb sabaha **ümid**,
Fürsətin var hələ, dəyər ver bu günə.

“**Flora və fauna**” adlı II yarımfəsildə bildirilir ki, Azərbaycanın təbiəti, florası, faunası çox zəngindir. Ölkəmizdə dünyanın nadir bitki, quş, heyvan növləri vardır. Bu adlar qədimdən bəri şair və yazıçılarımızın əsərlərində yer alır.

Bu yarımfəslin “**Bitki, heyvan, quş adları**” adlı bircə başlığı var. “Quş adları” yarımbaşlığında *bildirçin, durna, qaz, qırqovul, qu, qumru, turac* olmaqla yeddi türk mənşəli quş adı araşdırılır. Bu sırada *durna, qaz* adları Səfəvilər dövründə ya da sonrakı zamanda fars ədəbi dilinə sirayət etmiş, qalanları isə klassik fars poeziyasında, eləcə də Xaqani və Nizami poeziyasında geniş işlənmişdir. Sadalanan quşlar xalqımızın məişətində, mətbəxində çox geniş yer aldıkları üçün indinin özündə də onların qədim adları dəyişdirilməyib. Şəhriyarın batinən türk oğlu olduğunu sübut etməkdən ötrü dəlillər çoxdur. Bu dəlilləri onun fars poeziyası ixtiyarımıza verir. Adları çəkilən hər quşun fars ekvivalentləri ola-ola, şairin Azərbaycan adlarını fars oxunuşunda nəzmə gətirməsi onun ad-sanına

¹ Şəhriyar M Divan. Tehran, “Zərrin”, III c., 1374, s. 412

² Şəhriyar M. Divan. Tehran, “Zərrin”, I c., 1374, s. 571

³ Şəhriyar M. Divan. Tehran, “Zərrin”, III c., 1374, s. 240

ancaq başıucalıq gətirir. Pəri adlı qızı təsvirə çəkən Şəhriyar “qırqovul” isminə müraciət edir¹:

خلوت باغ بهشتی است خیال تو پری
که پر از عشوة قرقاول و نیهو باشد

Pəri, xəyalın bir cənnət bağına aparır ki,

Qırqovul və boz kəklik nazı ilə doludur.

“Heyvan adları” yarımbaşlığında qoç, tazi, tula, ulaq kimi ev heyvan adları öyrənilir. Bir neçə təbii ərazilərin qovşağında yerləşən Azərbaycanın özünəməxsus heyvanlar aləmi vadır. Azərbaycanın faunası mürəkkəb geoloji hadisələrlə zəngin olan bir dövr ərzində formalaşmışdır. Təbiət təsvirinin ustası olan Şəhriyar “tazi” zoonimi belə təqdim edir²:

همچو تازی که پی بلدرچین
همه مارخ رود و پا برچین

Bildirçini izləyən **tazi** kimi

Hamı yavaş gedər, səssiz.

“Bitki adları” yarımbaşlığında *armud*, *çinar* türkiizmləri müzakirəyə çıxarılır. Onlar xalqımızın məişətində, folklorunda, gündəlik danışığında geniş işlənmiş və işlənməkdədir. Bu sözlər Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinə eyni dərəcədə şamildir. Azərbaycan təbiətinin çox zəngin bitki örtüyü var. Ölkəmizdə dörd mindən çox bitki növü məlumdur. Bu isə Qafqazda bitən bitkilərin ümumi sayının 60 faizidir. Yaz fəslinin ayrı-ayrı məqamların şeirə gətirən Şəhriyar “çinar” bitki adını yada salır³:

به شایاش عروس گل شکوفه گوهر افشان شد
چناران کف زنان خود در صف گوهرنثاران زد

Gəlin olan gülə şabaş verməyə qönçə gövhər saçdı,

Çinarlar əl çalıb, gövhər səpənlər cərgəsinə keçdi.

Dissertasiyanın II fəslı “**M.Şəhriyarın fars divanında arxaizm və tarixizmlər, toponim və etnonimlər**” adlanır. Azərbaycan və fars dillərində arxaizm və tarixizmlər ədəbi dilin passiv leksikasını təşkil edən elementlərdir. Dil ictimai mahiyyət daşıyan proses kimi ictimai, iqtisadi, siyasi, mədəni, dini münasibətlərin yüksələn xətlə dəyişməsi, elm və texniki tərəqqi ilə əlaqədar dəyişir və inkişaf edir. Bizdən asılı olmayan motivlər üzündən köhnə sözlər ilə yeniləri arasında rəqabət və mübarizə gedir. Təbiət üzərində hökmran olan dialektika qanunun tələbi ilə həmişə köhnələr sıradan çıxır, mövqeyini itirir və yeni sözlər, söz birləşmələri

¹ Şəhriyar M.Divan. Tehran, “Zərrin”, 1374, III c., 1374, s. 34

² Şəhriyar M.Divan. Tehran, “Zərrin”, 1374, I c., 1374, s. 627

³ Şəhriyar M.Divan. “Zərrin”, III c., 1374, s. 34

həyat səhnəsinə vəsiqə qazanır, özünə ayrılan funksiyanı icra etməkdən ötrü ictimai proseslərin çoxyönlü aspektlərinə nüfuz edirlər. M.Mirzəliyeva bu haqda yazır: “Dilin lüğət tərkibinin daima inkişafda olması, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalması təbii və son dərəcə labüddür. Belə ki, cəmiyyətin inkişafı nəticəsində dildə müxtəlif yollarla yeni sözlər əmələ gəlir, bir sıra söz və ifadələr arxaikləşərək dili tərk edir, bir sıra dil vahidləri leksik və semantik dəyişikliklərə uğrayaraq tanınmaz şəkil və mənada özünə yer tutur”¹:

I yarımfəsil “**Tarixi keçmiş əks etdirənlər**” adlanır. Arxaizm və tarixizmlər xalqımızın keçmişini tutarlı fakt və dəlillər əsasında sərgiləndirən faktorlardır. Onları unutmamaq keçmişini unutmamaq deməkdir. Onlar mənəvi sərvətimiz və gen yaddaşımızdır. Dilçilər, tarixçilər, ədəbiyyatçılar və digərləri ora mütəmadi müraciət etməli olurlar. Bu yarımfəsildə arxaizm və tarixizmlər öyrənilir.

Köhnəlməmiş sözlərin tarixizmlərə aid olmayan qrupu arxaizmlər təşkil edir. Aradan çıxmış ya az işlənən söz, ifadə və qrammatik forma olmaq baxımından arxaizmlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələr indi də real həyatda qalmaqdadır, lakin başqa adlar altında. Elə arxaizmlər var ki, onlar unudulub və yad dillərdə də yaşamır. Elələri var ki, tam unudulub, amma yad dil olan qonşu dillərdə yaşayır – *bunçaq*, *çaxan*, *çatdaquş* və sair kimi. Elələri var ki, məhdud dairədə işlənir – *ayaq*, *çövkən* və başqaları kimi. Elələri var ki, ədəbi dildə işlənir, dialekt və şivələrdə işlənəkdədir – *co:ğa* kimi.

Sözün daşdığı mənənin nə dərəcədə köhnəlməsindən asılı olaraq, dissertasiya arxaizmləri üç qola ayırır – *leksik*, *semantik*, *leksik-fonetik*.

Leksik arxaizmlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələr qalır, ancaq adları köhnəlir, tam arxaik plana keçir. Tədqiq olunan leksik arxaizmlər bunlardır – *amac* (hədəf), *bunçaq* (qəbalə), *çabuk* (çevik), *çaxan* (hoqqabaz), *çatdaquş* (yabanı püstə), *çövkən* (at üstə polo), *kürnuş* (təzim), *leylac* “məşhur qumarbaz” *sağər* (şərab qədəhi), *satkin* (şərab qədəhi), *tağar* (saxsı qab növü), *tövsən* (dikbaş), *tuğ* (bayraq) *tutuq* “örtük, çadır”, *yağma* (talan), *yarğu* (hökm, qərar), *yasa* (qanun). Şəhriyarın bir qəzəlində “hədəf” mənəsində “amac” sözü²:

کمان آرشه ده کن که تیر لشگر غم
بر آن سر است که از قلب ما کند آماج

Kaman yayımı köklə, qəm qoşununun oxu

¹ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı, “Nurlan”, III c., 2012, s. 16.

² Şəhriyar M.Divan. Tehran, “Zərrin”, 1374, I c., s. 277

Bunu istəyir ki, qəlbimizi **amac** alsın.

M.Kaşğarının amaç yazdığı amac türkiizmi X əsrdən bu günə qədər fars poeziyasında yer almaqdadır. “A-mac” türk alınmasının iki “a” səsi uzanır. Yuxarı fonda oxunan bu söz yuxarı fonda qalır. İki eyni sait səsin mövcudluğu ondakı axarlığı sabit saxlayır. Aydın oxunuş onu əruz bəhrlərində arzu olunan komponentə çevirir. Təqdim olunan sitatda “qəm qoşunu oxunun insan qəlbini amac alması” metoforanı gündəmə çıxarır.

M. Şəhriyarın bir qəsidəsində “təzim” mənasında “kürnuş” ismi¹:

ملک قدیم از آن تو ای ذات تو غنی
رنش ترا روا و ستایش ترا سزا

Əzəli varlıq Sənsən, ey zətə Varlı olan,

Kürnuş yaraşır Sənə, sitayiş Sənə layiq.

M.Moinin qənaətinə, “təzim” anlamında farsca “korneş” oxunan *kürnüş* sözü cağatay türkcəsinə məxsus *gürnüş* sözünün bir variantıdır. Cağatayca “gürnüş” sözünü alan farslar onu “korneş” formasına salmış, daha sonra fars dilindən Azərbaycan dilinə ahəng qanunun pozulduğu “kürnuş” oxunuşunda keçmişdir. Quranda yer alan Allaha məxsus “Qəniyy” adı, yəni “Varlı olan” adı, “Əzəli varlıq” mənasında o kitabda yazıya düşən “Molke gədim” ifadəsi sinekdoxa nümunələridir. “Təzim” anlamında “korneş” və “pərəstiş” mənasında “setayiş”, habelə “yaraşır” tərcümə olunan “rəva” və “layiq” təqdim olunan “səza” sinonim isimlərdir.

Öz köhnə mənasını itirərək, yeni mənə kəsb edən sözlərin köhnə mənası semantik arxaizmlərdir. Dilimizdə “xalat” sözü “hədiyyə” mənasında, “donluq” sözü “maaş” anlamında semantik arxaizmlərdir. Müzakirəyə çıxarılan semantik arxaizmlər bunlardır: *ayaq* (şərab qədəhi), *quş* (şahin), *türk* (gözəl).

Mənası dəyişməyən, fonetik tərkibcə fərqli sözlərə leksik-fonetik arxaizmlər deyilir. Dilimizdə “o” işarə əvəzliyinin “ol” və “ki” bağlayıcısının “kim” formaları leksik-fonetik arxaizmlərdir. Dissertasiyada tədqiq olan “co:ğa” belə arxaizmdir.

Tarixizmlərin yaranması dil ilə bağlı deyil, xalqın yaşam tərzinin, ictimai-siyasi quruluşun aradan getməsi ilə əlaqədardır. Tarixizmlər bugünkü nəsil üçün aydın deyildir. Bu sözlər yalnız tarix üçün bir sərvət olaraq qalır².

¹ Şəhriyar M. Divan. Tehran, “Zərrin”, 1374, I c. 291

² Şirəliyev M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Elm”, I c., 1978, s. 227

Dövlətçilik anlayışı bildirən tarixizmlər hissəsində *xaqan* “padşah”, *kazak* “süvari əsgər”, *şəhnə* “darğa”, *tuğra* “şah fərmanı” araşdırılır. Şəhriyardan “xaqan” tarixizminə dair nümunə¹:

هر خرابه خود قصریست یادگار صد خاقان
چون مدائنش بشنو خطبه های خاقانی

Hər xaraba yüz **xaqan**dan bir yadigardır,
Eşit Mədain ünvanlı *Xaqani* çıxışlarını.

“Xaqan” tarixizmi farsca “xağan” qıraət olunur. Hər iki hecasında qalın səslənən, biri digərinə həmahəng olan “a” səslərinin uzandığı “xa-ğan” alınmasının əruz bəhrlərində oxunuşu dissertasiyada yer alan “ça-xan,ğa-çağ, ta-tar” alınmalarının oxunuşları kimidir. Şəhriyarın fars divanında iki yerdə alınmışdır. “Xaqan” tarixizmi Firdovsi, Xaqani və Nizami əsərlərində çox təsadüf olunur.

İctimai münasibətlər bildirən tarixizmlər hissəsində *ağa* “cənab”, *çavuş* “ziyarətə gedən karvanın başında dini mövzuda avaz oxuyan”, *xatun* “xanımlığın bütün cəhətlərini özündə birləşdirən qadın”, *nökər* “qulluqçu” müzakirə olunur. Şəhriyar *xatun* sözünü belə səsləndirir³:

زن الگو مثالش بنت زهرا زینب کبری است
که سرمشقی به خوش خطی این خاتون نخواهد شد

Örnək qadın Zəhranın qızı böyük Zeynəbdir,
Bu **xatun**un gözəl davranışına tay olmaz.

“Xanımlığın bütün üstün cəhətlərini özündə birləşdirən qadın” mənasında Azərbaycan və fars dillərində “xatun” sözü tarixizmdir. “Divan”da yeddi yerdə işləkdir. Dissertasiyanın müzakirəyə çıxardığı “barut” və “pa-tuğ” sözləri kimi “xa-tun” alınmasında 1-ci hecada “a” səsi və 2-ci hecada “u” səsi uzanır. Tərkibindəki qalın sait səslər səbəbindən aydın, gür, sərbəst səslənməyə malik olan “xatun” alınmasının fars dilində sinonimi yoxdur. Farslar yuxarıdakı mənada bu tarixizmi ifadə etmək üçün “banuye ali nəsəb”, yəni “ali nəsilli xanım” birləşməsindən istifadə edirlər. Qədim türk dillərinin qüdrətini göstərən çoxsaylı faktlardan biri də budur. Şəhriyar yuxarıdakı sitatda Peyğəmbərin Fatimə adlı qızının Zeynəb adında qızını qadınlar üçün örnək sayaraq ona xatun deyər müraciət edir. Sitatda 2-ci misrada isə mübaliğə müşahidə olunur.

İkinci yarımfəsil “**Onomastik vahidlər**” adlanır. Onomastik dilçiliyin bir bəhsi olub xüsusi isimləri, onların yaranma tarixini,

¹ Məşədiyev Q., Seyidəliyev N. İzahlı onomastik terminlər lüğəti. Bakı, “Nurlan”, 2005, s. 3

dəyişilməsini öyrənir. Onomastika problemi ümumi dilçilikdə alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etsə də, Azərbaycan dilçiliyində keçən əsrin 50-ci illərindən öyrənilməyə başlanmışdır⁴. Bu yarım fəsildə toponimlər və etnonimlər yer alır.

Dissertasiya İran ərazisində və onun xaricində yüzlərlə toponim adlarını çəkir. Dissertasiya o sırada yalnız türk toponimlərini tədqiq edir. Güney Azərbaycanda yerləşən toponimlər arasında Acı “çay adı”, Xəzər “dəniz adı”, Qaraçəmən “rayon adı”, Qarakol “dərə adı”, Qarasu “kənd adı”, Qırçaq “kənd adı”, Qışqurşaq “dərə adı”, Şibli “aşıırım adı”, Şişkalan “kənd adı” yer almaqdadır. Türkünstanda yerləşən toponimlər bunlardır: Bulqar “ölkə adı”, Xətə “şəhər adı”, Xütən “şəhər adı”, Kəşmir “ölkə adı”, Səmərqənd “şəhər adı”, Turan “yer adı”. Şəhriyar “Qarakol” dərə adını aşağıdakı beytdə çəkir¹:

بر سينه دره قراکول
چوپان گلّه چون ستاره پاچيد

Qarakol dərəsinin köksündə

Çobanlar ulduztək səpələnib.

“Divan”da bir dəfə rastlanan “Qarakol” oronimi fars dilində “Ğə-ralul” səslənir. Əlif olan “a” və vav olan “u” səsləri uzun tələffüz olunur. R.Eyvazova Əfqanıstanın Məymənə vilayətində Qarakol adında kənd olmasını və Ğərakol oxunmasını xəbər verir². Şəhriyar yuxarıda Azərbaycan elatlarının yeylığa köçməsinə, oradakı yaşam tərzini təsvir edir.

Etnonimlər xalqın qan yaddaşındadır. Onlar xalqın tarixinin, keçmişinin güzgüsüdür. Dissertasiya “qaşqaylar, şahsevənlər, tatar, türk, türkmən” etnonimlərini müzakirəyə çıxarır. Şəhriyar “şahsevənlər” etnonimi vəsf edərkən yazır³:

شهبوسنه‌های جوانت شهسوارانی دلیر
طره جوگان، چشم آهو، مژده تیر، ابرو کمان

Sənin cavan **şahsevənlər**in igid at çapanlar,

Saç çövkən, göz ahu, kirpik ox, qaş kaman.

İranda türkdilli tayfa adı olan “şahsevən” etnonimi farsca “şahsevən” imlasındadır. Fars köklü “şah” ismindən və türk köklü “sevən” feli sifətindən yaranmışdır. Şəhriyardan gətirilən sitatda əruz vəzninin tələbi ilə

¹Şəhriyar M..Divan. Tehran, “Zərrin”, I c., 1374, s. 567

² Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, “Elm”, 1995, s. 198

³ Şəhriyar M..Divan. Tehran, “Zərrin”, I c., s. 354

“Şəhsəvən” oxunur. Tərkibindəki incə saitlər hesabına “şəh-sə-vən” dəyişməz aşağı tondadır. Şəhriyar gənc azərbaycanlı şahsevənlərin saçını çövkənə, gözünü ahuya, kirpiyini oxa, qaşını kamana bənzətməklə dörd təşbeh ərsəyə gətirmişdir.

Dissertasiyanın III fəsil “**M.H.Şəhriyarın fars divanında sözlərin quruluşu və semnatikası**” adlanır. Azərbaycan və fars dillərinin lüğət tərkibinin yaranması leksik, morfoloji, sintaktik yolla baş verir. Dilin lüğət tərkibi xüsusilə o dildə danışan xalqın mədəni səviyyəsi yüksəldikcə artır, çoxalır və zənginləşir.

“**Sözlərin quruluşu**” adlı yarımfəsildə *bayraq, boran, el, xanım, ilxı, kəkil, kök, kömək, qundaq, ordu, tar, yağı, yaxa, yaşmaq* kimi sadə türkiyəmlər araşdırılır. Şəhriyardan “bayraq” isminə dair sitat¹:

به پای کوهها سرو و صنوبر
چو بیرق‌ها کشیده بر فلک سر

Dağlar ətəyində sərvlə sənubər

Bayraqlar sayağı göyə baş çəkər.

Dissertasiyada səs tərkibi baxımdan eyni oxunuşu olan “ğol-dor” və “kor-neş” kimi “bey-rəğ” türkiyəminin hər iki hecası samitlə başlayıb samitlə bitir. “Sər keşidə” felini kalka yolu ilə “baş çəkər” təqdim etmişik. Buna əsas verən odur ki, farsca “ucalmaq, göyə qalxmaq” mənasında məcaz olan “sər keşidən” məsdərinin Azərbaycan dilində “baş çəkmək” kimi ekvivalenti var. Beytdə farsca “sər” və “sərv” isimləri arasında fars dilçilərinin “cənase mozəyyəl”, yəni sözün sonunda fonetik fərqli paronim hadisəsi baş vermişdir.

Azərbaycan və fars dillərində düzəltmə sözlər isim, sifət, say, əvəzlik, zərf və feil köklərinə morfemlər artırmaqla yaranır. Bu yol dilçilikdə morfoloji yol adlanır. Düzəltmə sözlər yaradan morfemlərin sayı Azərbaycan və fars dillərində yetərincədir. Düzəltmə sözlər dilin lüğət tərkibində sadə sözlərdən sonra aparıcı ünsürlərdir. Dissertasiyanın aşkar etdiyi 21 düzəltmə söz “**Düzəltmə sözlər**” başlığında tədqiq olunur. “Türk morfemlərindən düzələnələr” yarımbaşlığında “çal” türk feilindən və “a” türk morfebindən *çala*, “qaç” türk feilindən və “aq” türk morfebindən *qaçaq*, “sor” türk feilindən və “aq” türk morfebindən *soraq*, “bağ” türk ismindən və “ça” türk morfebindən *bağça*, “hou” fars ismindən və “çi” türk morfebindən *houçi*, “qəhvə” ərəb ismindən və “çi” türk morfebindən *qəhvəçi*, “bəzə” türk feilindən və “k” türk morfebindən

¹ Şəhriyar M. Divan. Tehran, “Zərrin”, I c., 1374, s. 494

bəzək, “döşə” türk feilindən və “k” türk morfemindən *döşək*, “ələ” türk feilindən və “k” türk morfemindən ələk, “qoru” türk feilindən və “q” türk morfemindən qoruq, “yay” türk ismindən və “laq” türk morfemindən yaylaq, “sevgi” türk ismindən və “li” türk morfemindən *sevgili*, “görüş” anlamında “kiriş” türk ismindən və “mə” türk morfemindən kirişmə, “çap” türk feilindən və “ov” türk morfemindən *çapov*, “çap” türk feilindən və “ovul” türk morfemindən *çapovul*, “üt” türk feilindən və “ü” türk morfemindən *ütü* adlı sözlər araşdırılır. “Fars morfemindən düzələnələr” yarımbaşlığında “kur” türk sifətinin təkrarlanmasından və “ane” morfemindən “kor-koranə” anlamında *kur kurane*, “tork” türk ismindən və “ane” fars morfemindən “türk sayağı” mənasında torkane, “bağ” türk ismindən və “ban” fars morfemindən bağban, “çəmən” türk ismindən və “zar” fars morfemindən “çəmənlik” anlamında çəmənzar, “sorme” türk ismindən və “dan” fars morfemindən “sürmə qabı” mənasında *sormedan* müzakirə olunur. Şəhriyarın qəzəlində “soraq” anlamında “sorağ” sözü¹:

تا غم هجر تو آمد به سراغ دل من

خون شد ای گل جگر لاله به داغ دل من

Nə vaxt ayrılıq qəmin qəlbimin **sorağ**ına gəldi,

Qan oldu, ey gül, lalə ciyəri qəlbimin dağından.

Dissertasiyanın müzakirə obyektı olan çə-nar, ço-mağ, tə-ğar, yə-vaş türkiizmləri kimi so-rağ türkiizminin “a” səsi uzanır. “Soraq” ismi fars dilində geniş söz yaratma prosesinə qatılır. Farsca *pey*, *alamət*, *neşan* adlı sinonimləri olsa da, işlənməsinə görə onlardan aktivdir. Yuxarıda adı çəkilən nümunədə “Ayrılıq qəmin” qəlbimin sorağına gəldi metaforanı, “Lalə ciyəri qəlbimin dağından qan oldu” mübaligəni və “gül” sözü “yar” anlayışı üçün sinekdoxanı ortaya qoyur. Azərbaycan və fars dillərində mürəkkəb sözlərin yaranması təxminən oxşardır. Yuxarıda qeyd olunan yarım-fəslin “**Mürəkkəb sözlər**” başlığında 10 belə hibrid söz tədqiqatına cəlb olunur. “Türk və fars sözlərindən düzələnələr” yarımbaşlığında “çabok” türk sözündən və “səvar” fars sözündən *çaboksəvar* – çevik at minən, “çador” türk sözündən və “neşin” fars sözündən *çadorneşin* – köçəri yaşayan, “ğorog” türk sözündən və “qah” fars sözündən *ğorogqah* – qoruq yeri “dağ” türk sözündən və “dide” fars sözündən *dağdide* – dağ görmüş, “sorme” türk sözündən və “sa” fars sözündən *sormesa* – sürmə çəkilməmiş, “tork” türk sözündən və “taz” fars sözündən *torktaz* – türk basqını, “yeylağ” türk sözündən və “neşin” fars sözündən *yeylağneşin* – yaylaqda

¹ Şəhriyar M. Divan. Tehran, “Zərrin”, I c., 1374, s. 253

yaşayan” araşdırılır. “Fars və türk sözlərindən düzələnələr” yarımbaşlığında “pa” fars sözündən və “tuğ” türk sözündən “*patuğ* – görüş yeri” öyrənilir. “Türk köklü iki sözdən düzələnələr” yarımbaşlığında “il” türk sözündən və “xan” türk sözündən *ilxan* – elbaşı, “yardan” türk sözündən və “ğoli” türk sözündən “*yardanğoli* – kimliyi bilinməyən” tədqiqat obyektidir.

Azərbaycan dilində işlək olmayan “çadırnişin” sözü fars dilində mürəkkəb olub “çador-neşin” səslənir. Bu hibrid sözün 1-ci tərəfi türk, 2-ci tərəfi fars mənşəlidir. İlkən anlamı “çadırdə yaşayan”, düzgün anlamı isə “köçəri yaşayan” deməkdir. Dörd hecalı “ça-dor-ne-şin” hibrid sözündə 1-ci hecada qalın “a” səsi və 4-cü hecada incə “i” səsi uzanır. Şəhriyar 1-ci misradə epitet, 2-ci misradə isə metafora yaratmışdır.

Azərbaycan dilinin leksikonuna daxil olmayan “yaylaqnişin” sözü fars dilində mürəkkəb təyin olub “yeylağ-neşin” oxunur. “Yaylaqda yaşayan” anlamına gələn bu hibrid sözün 1-ci tərəfi türk mənşəli “yaylaq” ismi və 2-ci tərəfi “yaşayan” mənəsində fars köklü “neşin” feli sifətidir. “Divan”da bir dəfə rastlanır. Dörd hecadən ibarət olan “yey-lağ-ne-şin” ifadəsində “a” və “i” səsləri uzanır. *Şirin* sözü epitet və “varımdır” anlamında “darəm” xəbəri inversiyadır.

İkinci yarımfəsil “**Sözlərin semantik xüsusiyyətləri**” adlanır. emantik dilçiliyin bir şöbəsi olub söz, söz birləşməsi, frazeoloji ifadə, cümlə və sair kimi dil vahidlərini öyrənir. Yarımfəslin 3 başlığı var – sinonimlər, antonimlər, omonimlər.

Sinonim bolluğu Azərbaycan dilinin böyük imkanlarını, fikri ifadə etmə zənginliyini, söz və deyimin zəngin çalarlarını göstərən güzgüdür¹. Hər bir dilin gücünü, potensialını ortaya qoyan bir neçə meyar var.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın əldə etdiyi aşağıdakı nəticələr təqdim olunmuşdur:

Dilçilik elmi dünya elminin ən qədim sahələrindən biridir. Dilçilik olmadan cəmiyyət inkişaf edə bilməz, onun varlığı mümkün olmaz. Yerinə düşər qeyd edək ki, dilçilik elminin təxminən 2500 il yaşı var. Qədim dövrdən alimlər onu tədqiq etmişlər və indi də edirlər.

Türk dillərinə aid olan Azərbaycan dilinin ümumxalq dili olmasının tarixi qədimdir. Bu dildə Nəsimi, Füzuli, Sabir, M.Şəhriyar, S.Vurğun kimi duhalar, habelə çoxsaylı şair və yazıçı ordusu yazıb yaratmışlar.

Hər bir azərbaycanlı ana dili olan Azərbaycan dilində səliss danışmağa, onu sevməyə, yad dillərin gərəksiz ünsürlərindən qorumağa borcludur.

¹ Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti, Bakı, “Yazıçı”, 1990, s. 5.

Türk və İran xalqlarının bir coğrafi arenada yaşamaları, bir dinə sitayiş etmələri, təxminən oxşar adət-ənənələrə sahib olmaları, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin 1501-1736-cı illərdə, yəni 235 il İrani idarə etməsi, Cənubi Azərbaycanın hal-hazırda İranın tərkibində olması sadalanan xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni, məişət və digər təmasların yaranmasına, ictimai münasibətlərin get-gedə genişlənərək həyatın müxtəlif sahələrini əhatə etməsinə səbəb olmuşdur. M.Şəhriyarın fars ədəbi irsini araşdıran dissertasiyanın gəldiyi nəticə bunlardır:

1. Aparılan müşahidələr aydın göstərir ki, dissertasiyanın tədqiq etdiyi türk alınmaları arasında insan məişəti və davranışı, flora və fauna, arxaizm və toponimlər ilə əlaqədar olan leksik vahidlər üstünlük təşkil edir.

2. Araşdırmalardan aşkar etdik ki, qadın baş örtüyü olub “çalma” anlamına gələn “şəlmə” və “məşhur qumarbaz” mənasında “leylac” türkiizmlərindən savayı dissertasiyada tədqiqata cəlb olunan türkiizmlərin hamısı fars dilində vətəndaşlıq hüququ qazanıb. Elə buna görə də onların ümumişlək olan qismi həm müasir fars ədəbi dilində, həm də xalq danışığı dilində geniş işlənməkdədir. Arxaizm və tarixizmlərdən isə şairlər, yazıçılar, tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar və digər bu kimi peşə sahibləri istifadə edirlər.

3. Tədqiqat işi Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən, anadilli klassik ədəbiyyatımızda təsadüf olunmayan və fars dilində sadə söz hesab edilən bu türkiizmləri tədqiq etmişdir – *bunçaq* “mülkün alqı-satqısını təsdiqləyən sənəd”, *co:ğa* “dəstə”, *çaxan* “hoqqabaz”, *çapov* “talan”, *çatdaquş* “iri yarpaqlı püstə ağacı”, *çavuş* “ziyarətə gedən karvanın başında dini mövzuda avaz oxuyan”, *quş* – “şahin”, *satkin* “şərab piyaləsi”, *tağar* “saxsı qab”, *tuğ* “bayraq”, *yardanqulu* “kimliyi bilinməyən”.

4. Dissertasiya Azərbaycan ədəbi dilində və anadilli klassik ədəbiyyatımızda müşahidə olunmayan, fars dilində mürəkkəb söz kimi qeyd olunan aşağıdakı hibrid sözləri tədqiqata cəlb etmişdir: *çabük-süvari* “çevik at minen”, *çadır-nişin* “köçəri yaşayan”, *dağ-didə* “dağ görmüş”, *el-xan* “köçəri maldar tayfa naşçısı”, *qoruq-gah* “qoruq yeri”, *pat-tuğ* “görüş yeri”, *sürmə-dan* sürmə qabı, *sürmə-sa* “sürmə çəkilmüş”, *türk-taz* “türk sayağı basqın”, *yardan-qulu* “kimliyi bilinməyən”, *yaylaq-nişin* “yaylaqda yaşayan”.

5. Elə arxaik türkiizmlər var ki, Azərbaycan dilində işlənsələr də, fars dilində dilimizdəki mənanı yox, ayrı mənanı daşıyır. Dillərdə belə proses mövcuddur, demək olar, dünyanın bütün dillərinə aiddir. Belə ki, dilimizdə “atanın bacısı” mənasında “*bibi*” sözü fars dilində “xanım, xatun”, ədəbi dilimizdə “qadın adı” mənasında “*Xanbaci*” xüsusi ismi fars dilində “yaşlı

qadınlara müraciət”, dilimizdə “bütün quşlara verilən ümumi ad” mənasında “*quş*” ismi fars dilində “şahin, qızılquş”, dilimizdə “83,2 kiloqram ağırlığında çəki vahidi” anlamında arxaik “*tağar*” ismi fars dilində “içində un, su, qatıq və bu kimilər saxlanan, ağzı gen və dibi dar olan iri saxsı qab”, müasir dilimizdə “kiçik hərbi rütbə” mənasında “*çavuş*” ismi fars dilində “ziyarətə gedən karvanın başında dini mövzuda avaz oxuyan”, dilimizdə “kişi adı” mənasında “*Elxan*” xüsusi ismi fars dilində “köçəri maldar tayfa başçısı” mənalarında işləkdir.

6. Tədqiqat apararkən 11 türkizm aşkar olunub ki, onlar fars dili ilə yanaşı, klassik anadilli ədəbiyyatımızda, əsasən Nəsimi və Füzuli qəzəllərində yer alıblar. Təəssüf doğurucu hal budur ki, həmin türkizmlər Azərbaycan izahlı lüğətlərində arxaizmlər kimi yazıya alınmayıb, onlara şərhlər yazılmayıb, klassiklərimizdən onlara dair sitatlar təqdim olunmayıb. Barələrində söhbət açılanlar bunlardır: *amac* – hədəf, “*çabuk* – çevik”, *kirişmə* – naz, *kürnuş* – təzim, M.Kaşğarının “sağır” kimi qeydə aldığı *sağər* – şərab içmək üçün həvəngə bənzər kasa, *şahnə* – darğa, M.Kaşğarının “tösən” kimi qeydə aldığı *tövsən* – dikbaş, *türk* – gözəl, *türkanə* –türkcəsinə, *tuğra* – şahın yazılı fərmanı, *yargu* – hökm, qərar.

7. Türk mənşəli olmaları elmi qaynaqlarda təsdiqini tapan bir neçə türk arxaizmi Azərbaycan izahlı lüğətlərində fars mənşəli vurğulanıblar. Məsələn, *amac* – məqsəd, hədəf, nişangah, *ərməğan* – hədiyyə, kəkil – alına tökülən saç, *qəllas* – içkibaz, “*tağ* – arka” və s. Onlar Azərbaycan-türk mənşəli qeyd olunmalıdır.

8. Tədqiqata çıxarılan türkizmlərin müəyyən hissəsini İran dilçi alimləri türk mənşəli hesab etmirlər. Bu, tədqiqatımız üçün təhlükə yaratmır, çünki onları Azərbaycan, rus, türk mənşəli və M.Kaşğarının müvafiq əsəri türk mənşəli təsdiq edirlər. Azərbaycan-türk mənşəli olmalarını dilçilik normaları baxımından dissertasiyanın tədqiq etdiyi bir sıra sözlər İranda çap olunan fars izahlı lüğətlərində (Ə.Dəhxoda və M.Moin tərəfindən hazırlanan elmi məxəzlərdə) qeyri-obyektiv olaraq fars mənşəli qeyd olunmuşlar. Belə təəssürat yaranır ki, bu dilçi alimlər Azərbaycan türkcəsini bilmirdilər ya da səthi bilirdilər. Nəzərimizcə, İran əhalisinin azı 30 milyonunu təşkil edən Azərbaycan türklərinin dilini elmi baxımdan yaxşı bilmək fars izahlı lüğətlərini hazırlayan, sözlərin etimologiyasını araşdıran alimlərin borcudur.

9. Aparılmış araşdırmalar isbat etdi ki, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında tədqiqata çıxardığımız Güney Azərbaycan ilə bağlılığı olan “Acı”, Qaraçəmən, “Qarakol”, “Qarasu” “Qıpçaq”, “Qayışqurşaq”, “Şibli”, “Şişkalın” və Çin Türküstanı ilə əlaqəliyi olub, anadilli klassik

poeziyamızda adları çəkilən “Bulqar”, “Xəta”, “Xütən”, “Kəşmir”, “Turan” kimi toponimlər yer almır, onların hansı dilə mənsub olmaları, nə üçün şeiriyyətə yol tapmaları açıqlanmır. Düşünürük ki, Azərbaycan Milli Ensiklopediyasında həmin toponimlər, habelə mərkəzi Təbriz şəhəri olan Şərqi Azərbaycanda, mərkəzi Urmiya şəhəri olan Qərbi Azərbaycanda və mərkəzi Ərdəbil şəhəri olan Ərdəbil əyalətində yerləşən toponimlər əks olunmalıdır.

10. Şəhriyar qələmindən çıxan qitə janrının poeziyamızdakı qitələrdən bir neçə fərqi var. Birincisi, şairin fəlsəfi və əxlaqi məzmunlu qitələri olsa da, dini məzmunlu qitələri daha çoxdur. İkincisi, poeziyamızda qitələrin həcmi 2-13 beyt, Şəhriyada isə 3-34 beytdir. Üçüncüsü, poeziyamızda qitənin ilk beyti qafiyələnmiş, Şəhriyarın isə ilk beyti həm qafiyələnən, həm də qafiyələnməyən qitələri var.

11. Şəhriyar yaradıcılığında üstün mövqedə dayanan qəzəllər bizim qəzəllərdən iki halda fərqlənir. Əvvəla, qəzəllərimiz 5-12 beyt, Şəhriyarın qəzəlləri isə daha çox 10 beytdən başlamaqla 5-26 beytdir. İkincisi, qəzəllərimiz əsasən lirik, sonra fəlsəfi və ictimai-siyasi məzmunludur. Şəhriyarın qəzəlləri isə əsasən irfani, sonra fəlsəfi-dini, ictimai-siyasi məzmunludur.

12. Dissertasiya tədqiqatında aydın oldu ki, Şəhriyarın fars divanında işlək olan türkiizmlərin hamısı rəvan və səlis səslənir, dil çalarlarına ağırlıq gətirmir, əruz vəznə tələb etdikdə fonetik dəyişikliyə uğrayır, sinonimlərin, idiomların, sabit söz birləşmələrinin yaranmasına xidmət edir. Demək, şair Azərbaycan türkü olduğuna görə yox, fars şeirlərində Azərbaycan-türk sözləri gözəl və yumşaq səsləndiyinə görə onlara müraciət etmişdir.

Dünyada mövcud olan bütün elm sahələri dildən birbaşa aslıdır. Dildən istifadə edilməsə, onların heç biri mövcudluğunu saxlaya bilməz. Mövcud olmasına, tərəqqisinə, faydalar verməsinə görə irili-xırdalı bütün elmlər dillərə borcludurlar.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu və elmi nəticələri çap edilmiş əsağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Nizami Gəncəvinin hikmət dünyası. // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Tədqiqlər”, №4, Bakı, 2004, s. 291-301.
2. Nizaminin hikmət dünyası “Leyli və Məcnun”. // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Tədqiqlər”, №1, Bakı, 2005, s. 319-325.
3. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın hikmət dünyası. // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Dilçilik məsələləri”, №1 (2), Bakı, 2005, s. 121-126.

4. Bəzi sözlərin mənşəyi. // AMEA Folklor İnstitutu, “Elmi axtarışlar”, № XIII, Bakı, 2005, s. 182-186.
5. Şəhriyarın yaradıcılığına bir baxış. // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Tədqiqlər”, №1, Bakı, 2006, s. 271-274.
6. Nizami Gəncəvidən müqayisəli tərcümə. // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Tədqiqlər”, №4, Bakı, 2006, s. 360-369.
7. Nizami yaradıcılığına bir baxış. // AMEA Folklor İnstitutu, “Elmi axtarışlar”, № XX, Bakı, 2006, s. 76-82.
8. Şəhriyarın farsca divanında türk mənşəli arxaik sözlər. // AMEA Folklor İnstitutu, “Elmi axtarışlar”, № XXVIII, Bakı, 2006, s. 91-96.
9. Şəhriyarın farsca divanında türk mənşəli ümumişlək sözlər. // Azərbaycan Dillər Universiteti, “Elmi xəbərlər”, №1, Bakı, 2007, s. 48-53.
10. Şəhriyarın fars divanında Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən türk arxaizmləri. // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Tədqiqlər”, №2, Bakı, 2014, s. 42-49.
11. Тюркские архаизмы в персидских стихотворениях М.Шахрияра. // Россия, издательство «Грамота», №1 (43), часть 2, Тамбов, 2015, с. 75-80.
12. Общеупотребительные тюркизмы в персидском творчестве М.Шахрияра. // Россия, издательство «Грамота», №7 (49), часть 2, Тамбов, 2015, с. 57-62.
13. Şəhriyarın fars divanında Bulqar, Xəta, Xütən, Səmərqənd toponimləri. // Bakı Dövlət Universiteti, “Dil və ədəbiyyat”, №2 (94), Bakı, 2015, s. 38-42.
14. Персидская поэзия и тюркские заимствования. // Россия, город, Новосибирск, 27 мая-22 июня, 2016 г, Язык и культура, Сборник материалов XXII Международной научно-практической конференции, с. 91-95.
15. Тюркские слова в персидской поэзии. Россия, город Москва, 31 мая, 2016 г., XX Международная научно-практическая конференция, Актуальные проблемы науки XXI века, Сборник статей, с. 149-154.
16. Şəhriyarın fars divanında “türk” sözünün mənaları. “Türkołoji elmi-mədəni” hərəkətdə ortağ dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq Konfrans, bakı, 14-15 noyabr 2016 , s. 347-352.

Эльман Гулиев
Тюркские слова в персидском диване Шахрияра

РЕЗЮМЕ

В этом научном исследовании с точки зрения лингво-поэтических подходов исследованы 155 слов тюркского происхождения, обнаруженных в персидском диване Шахрияра и употребляемых в персидском литературном языке.

В введении даётся информация об актуальности темы, цели и задачи диссертации, теоретических и практических значениях, новом подходе научного исследования, вопросах предмета, метода и источниках, а также об апробации и структуры работы.

Первый раздел диссертации назван «Сугубо азербайджанские общеупотребляемые слова в персидском диване Шахрияра». Данный раздел состоит из двух подразделов. Первому дано название «Человеческий быт и поведение», в котором исследованы тюркизмы связанные с предметами одежды, украшения, быта; кулинарии, принесение подарка, родственных связей; оружия, принадлежности боя; движения, качества, количества, места пребывания. Второй подраздел называется «Флора и фауна», где рассматриваются тюркские слова, которые связаны с названиями растений, животных и птиц.

Второй раздел исследования именуется «Архаизмы и историзмы, топонимы и этнонимы в персидском диване Шахрияра». Этот раздел делится на два подраздела. Первый подраздел носит название «Отражатели исторического прошлого», где обсуждаются архаизмы и историзмы. Второй подраздел, который назван «Ономастические единицы», изучает топонимы и этнонимы.

Третий раздел носит название «Структура и семантика слов в персидском диване Шахрияра». Указанный раздел имеет два подраздела. Первый подраздел, называемый «Структура слов», рассматривает тюркизмы в составе простых слов, производных слов и сложных слов. Второй подраздел, который называется «Семантические особенности слов», вводит на рассмотрение синонимы, антонимы и омонимы.

В части заключения диссертации приведены научные выводы, полученные путем исследования.

В конце диссертации представлен «Дополнительный словарь тюркских слов», охватывающий 75 слов.

The Turkish words in Shahriyar's Persian divan

SUMMARY

In this scientific research are learned 155 Turkish words discovered in Shahriyar's Persian divan and used in the Persian literary language from the linguistic-poetic standpoint.

In the preface are given information about the urgency of the research, aim and duty, theoretical and practical significance new approach to the scientific research, questions of the object, method and sources, also the approbation and structure of the work.

The first chapter of the thesis is called "The real Azerbaijany common words in Shahriyar's Persian divan". The chapter consists of the two semi-chapter. The first semi-chapter is called "The human life and manner" in which are learned the Turkish words connected with the objects of clothes, jewelry, life; the kitchen, present, relationship; the arm, ammunition; quality, cardinal, modifier of place, activity. The second semi-chapter is called "The flora and fauna" where are considered the Turkish words connected with the names of plants, animals and birds.

The second chapter of the thesis is named "The archaisms and historicisms, toponyms and ethnonyms in Shahriyar's divan". The chapter is divided into two semi-chapters. The first semi-chapter is called "The reflectives of the historical past" in which are considered archaisms and historicisms. The second semi-chapter named "Onomastics units" investigates toponyms and ethnonyms.

The third chapter is named "The structure and semantics of the words in Shahriyar's Persian divan". The chapter has got two semi-chapters. The first semi-chapter called "The structure of the words" considers the Turkish words in the composition of the simple words, formed words and composite words. The second semi-chapter is named "The semantics peculiarities of the words" which considers synonyms, antonyms and homonyms.

In the result are given scientific conclusion taken from the thesis.

"At the end of the research is given" "The addition dictionary of the Turkish words" involving 75 words.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ЭЛЬМАН ИСМАИЛ оглы ГУЛИЕВ

**ТЮРКСКИЕ СЛОВА В ПЕРСИДСКОМ
ДИВАНЕ ШАХРИЯРА**

5710.01 – Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологии**

БАКУ – 2017

